

**БАЊЗЕ МАСЪАЛАҲОИ
ТОПОГРАФИЯИ ТАЪРИХИИ ХУҶАНДИ
ОХИРИ АСРИ XIX-ИБТИДОИ АСРИ XX
ДАР ТАДКИҚОТИ ПРОФЕССОР
НАЗИРҶОН ТУРСУНЗОДА**

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ
ХУДЖАНДА КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX
вв. В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА
НАЗИРДЖОНА ТУРСУН-ЗАДЕ**

**HISTORICAL TOPOGRAPHY OF
KHUJAND REFERRING TO THE END OF
THE 19TH – THE EARLY 20TH CENTURIES
IN PROFESSOR NAZIRJON TURSUN-
ZADE'S RESEARCHES**

Шарипова Тӯҳфаҷон Шавкатҷононовна,
докторант (PhD)-и курси II, факултети
таърих ва ҳуқуқи МДТ «Донишгоҳи
давлатии Хуҷанд ба номи академик
Б.Ғафуров» (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Шарипова Тухфаджон Шавкатҷононовна,
докторант (PhD) II курса факультета
истории и права ГОУ «ХГУ имени академика
Б.Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Sharipova Tuhfajon Shavkatjonovna, a
second-year doctoral student (PhD), faculty of
history and law under the SEI “KhSU named
after academician B. Gafurov” (Khujaand,
Tajikistan) **e-mail:** istoriya_tj@mail.ru

Саҳми профессор Назирҷон Турсунзода дар таҳқиқи омӯзиши топографияи таърихи Хуҷанди охири асри XIX-ибтидои асри XX мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зикр гардидааст, ки Н.Турсунзода дар асарҳои мухталифи худ дар бораи масъалаҳои мавқеи ҷойгиршавии Хуҷанди охири асри XIX –ибтидои асри XX, дарозии девори мудофиавии ғирдоғирди Хуҷанд, дарвозаҳои шаҳр ва нақши онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии давраи мавриди назар, қисмҳои шаҳр – арк (куҳандиз), шаҳристон ва рабат, шаҳраки руснишин, ки баъди шаҳри Хуҷандро забт кардани Русия таъсис ёфтааст, теъдоди хоҳагиҳои (ҳавлиҳои истиқоматии) шаҳр, деҳаҳои наздишаҳрӣ, теъдоди масҷидҳо ва бозорҳои шаҳр маводи ҷолиб овардааст. Хулоса шудааст, ки Н.Турсунзода ҳамчун муаррихи хуҷандишинос роҷеъ ба таърихи шаҳри мазкур аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ, бойгонӣ, оморӣ, этнографӣ ва маълумоти муҳаққиқони рус равшанӣ андохтааст, бинобар ин таҳқиқи омӯзиши фаъолияти олим боиси равшан гардидани паҳлуҳои норавшани таърихи Хуҷанд шуда метавонад.

Калидвожаҳо: топографияи таърихӣ Хуҷанд, Назирҷон Турсунзода, таърихи Хуҷанд, арк, шаҳристон, рабат, мазорҳо, бозорҳои Хуҷанд

Рассмотрен вклад профессора Назирджона Турсун-заде в изучение исторической топографии Худжанда конца XIX - начала XX века. Упоминается, что Н. Турсун-заде привел интересные материалы о местонахождении Худжанда в конце XIX-начале XX веков, о длине оборонительной стены, окружавшей Худжанд, о городских воротах и их роли в политической, экономической и социальной жизни рассматриваемого периода, о частях города - арке (кухандиз), шахристане и рабате, русском поселении, возникшем после завоевания Худжанда царской Россией, о количестве жилых дворов города, пригородных селений, его мечетей, мазаров и рынков. Сделан вывод, что Н. Турсун-заде как известный исследователь истории Худжанда на основе исторических источников, архивных, статистических, этнографических материалов и сведений русских исследователей пролил свет на нераскрытые аспекты истории города, поэтому исследование деятельности ученого может привести к познанию важных моментов в истории Худжанда.

Ключевые слова: историческая топография Худжанда, Назирджон Турсун-заде, история Худжанда, арк, шахристан, рабат, мазары, рынки Худжанда

The article examines the contribution of Professor Nazirjon Tursun-zade to the study of the historical topography of Khujand at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries. It is mentioned that N. Tursun-zade provided interesting materials about the location of Khujand at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, about the length of the defensive wall surrounding Khujand, about the city gates and their role in the political, economic and social life of the period under review, about parts of the city - Arka (kuhandiz), Shakhristan and Rabat, the Russian settlement that arose after the conquest of Khujand by Tsarist Russia, about the number of residential courtyards of the city, suburban villages, its mosques, mazars and markets. It is concluded that N. Tursun-zade, as a famous researcher of the history of Khujand, based on historical sources, archival, statistical, ethnographic materials and information from Russian researchers, shed light on undisclosed aspects of the history of the city, therefore, the study of the scientist's activities can lead to the disclosure of important moments in the history of Khujand.

Key-words: historical topography of Khujand, Nazirjon Tursun-zade, history of Khujand, ark, shakhristan, rabod, mazars, markets of Khujand

Таҳқику омӯзиши таърих ва топографияи таърихӣ яке аз масъалаҳои мубрам маҳсуб меёбад. Дар замони шуравӣ ва соҳибистиклолӣ доир ба масъалаи мазкури Тоҷикистони Шимолӣ, аз ҷумла, Хучанд як қатор муаррихон, ховаршиносон, мардумшиносон, аз қабилӣ А.Л. Кун, М.С. Андреев, З.Ш. Раҷабов, А.Е. Маджи, Н.Н. Неъматов, Ғ.Ҳ. Ҳайдаров, А.К. Мирбобоев В.И. Бушков ва дигарон таҳқиқот анҷом доданд.

Мухимияти интиҳоби мавзуи мақола дар он зоҳир мешавад, ки дар баробари олимони мазкур аз ибтидои солҳои 60-уми асри гузашта, то имрӯз доир ба таъриху фарҳанг, топографияи таърихӣ ва дигар самтҳои таърихи шаҳри Хучанд доктори илмҳои таърих, профессор, Назирҷон Турсунзода (Турсунов Назирҷон Очилович) таҳқиқоти арзишмандеро ба субут расонидааст.

Мавзӯи (предмет)-и омӯзиши топографияи таърихӣ шаҳрҳо як соҳаи муҳими тадқиқот аст, ки ҳамаи ҷанбаҳои физикӣ ва иҷтимоӣ шаҳрро дар давраҳои мухталиф дар бар мегирад. Топографияи таърихӣ шаҳрҳо на танҳо барои фаҳмидани таърихи гузашта, балки барои тарҳрезии устувор ва рушди ояндаи шаҳрҳо муҳим мебошад. Таҳқиқи ин объектҳо метавонад роҳи беҳтари фаҳмонидани манзараи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ дар минтақаҳои мухталиф бошад.

Дар мақола тасмим гирифтём, ки инъикоси баъзе масъалаҳои топографияи таърихӣ шаҳри Хучандро дар осори профессор Назирҷон Турсунзода дар муқоисаю муқобала бо маълумоти дигари муҳаққиқон мавриди таҳлил қарор диҳем.

Назирҷон Турсунзода 12 августи соли 1942 дар маҳаллаи Пуларкиши шаҳри Хучанд ба дунё омадааст. Соли 1959 мактаби миёнаро бо медали тилло ва соли 1964 факултети таъриху филологияи Донишқадаи давлатии омӯзгорӣ Ленинобод ба номи С.М. Кировро бо дипломи аъло хатм кардааст. Пас аз хатми донишқада ӯ ба аспирантураи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АИ ҶШС Тоҷикистон дохил шуда, тахти роҳбарии олим-этнографи номӣ, доктори илмҳои таърих О.А. Сухарева корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бурдааст [6, 61-62].

Қобили зикр аст, ки ҳанӯз аз айёми донишҷӯӣ Н.Турсунзода ба таҳқиқи омӯзиши таърих ва этнографияи Тоҷикистони Шимолӣ, аз ҷумла шаҳри Хучанд шавқу рағбат пайдо намуда, то имрӯз бахшида ба масъалаи таърих, топография ва этнографияи минтақаи мазкур садҳо китобҳо ва мақолаҳои илмӣ таълиф намудааст. Асарҳои Н.Турсунзода ба масоили мухталифи илми таърих, аз ҷумла топографияи таърихӣ, ҳайъати этникии шаҳрҳои Тоҷикистони Шимолӣ бахшида шудаанд.

Пеш аз шуруъ намудан ба масъалаи асосии мақола зарур мешуморем сараввал муайян намоем, ки ба топографияи таърихӣ шаҳр кадом масъалаҳо дохил мешаванд? Мардумшинос О.А. Сухарева соли 1966 асари худро бо номи «Бухоро дар охири асри XIX-ибтидои асри XX» нашр намудааст. Боби якуми китоб махсус ба топографияи Бухоро бахшида шуда, муҳаққиқ доир ба мавқеи ҷойгиршавии шаҳр, шароити табиӣ, ҳудуд, бозорҳо, ғаммомҳо, қабристонҳо, маҳалҳои истиқоматӣ ва масъалаи тарҳкашии шаҳр маълумот мавҷуд аст. [7] Муаррихон А.М. Маликов ва А.Ш. Умаров низ дар мақолаи хеш, ки ба масъалаи топографияи Самарқанд бахшида шудааст, роҷеъ ба ҳудуди ҷойгиршавии шаҳр, дарвозаҳои шаҳр, бозорҳо, маҳалҳои истиқоматӣ ва ғ. маълумот додааст [3, 206-214]. Ҳарчанд асару мақолаи ишорашуда ба топографияи таърихӣ дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна бахшида шудаанд, мо барои гирифтани андоза ва муқоиса онҳоро мавриди истифода қарор додем.

Хучанд яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна ба шумор меравад. Н.Турсунзода дар таъя ба маълумоти бостоншинос ва муаррих, академик Э.В. Ртвеладзе қайд мекунад, ки ки асли (бунёди) вожаи «Хучанд» қалимаи (hvar) дар матнҳои хаттии «Авасто» ба маънои «Хуршед» (Офтоб) омадааст. Яъне Э.В. Ртвеладзе бори нахуст истилоҳи Хучандро чун «Шаҳри офтобӣ» (Солнцеград) шарҳ додааст [14, 3].

Яке аз нахустин асарҳои алоҳидае, ки Назирҷон Турсунзода доир ба масъалаҳои гуногуни шаҳри Хучанд бахшидааст, «Шаҳри офтобӣ» ном дошта, соли 1989 нашр шудааст. Дар китоб муаллиф қайд мекунад, ки марҳилаи наватарини омӯзиши таърих, археология ва этнография халқҳои Осиёи Миёна баъди Инқилоби Октябр оғоз ёфт. Яке аз масъалаҳои асосии илмӣ, ки шавқу рағбати муҳаққиқони шаҳрҳоро муддати дароз ба худ ҷалб кардааст, топографияи таърихӣ, яъне симои таърихан ташаккулефтаи шаҳрҳо, хусусан тамоюлҳои васеъшавии ҳудуди онҳо буд [13, 22].

Муаррих дар монографияҳои дигари худ ба масъалаи топографияи таърихӣ васеътар равшанӣ андохтааст. Доир ба мавқеи ҷойгиршавии Хучанди охири асри XIX ва ибтидои қарни XX дар рисолаи илмӣ «Ташаккулебӣ ва роҳҳои рушди аҳолии шаҳру деҳоти Тоҷикистони Шимолӣ дар охири асри XIX-ибтидои асри XX» Н.Турсунзода чунин қайд мекунад: «Хучанд яке аз шаҳрҳои қадим дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ ба шумор меравад. Шаҳр ба воситаи панҷ ҷӯйбори асосии аз рӯдаки Ҳоча Баҳорон канда шуда: Қозӣ, Мазор, Қӯрхона, Раззоқ, Масҷиди Савр обёрӣ мешуд...» [11, 59]. Сипас муаррих вобаста ба масоҳат ва нақшаи шаҳр ба маълумоти Ф.Назаров, А.Вамбери ва М.И. Галкина таъя намуда, қайд мекунад, ки Хучанд дар масоҳат аз Қӯқанду Бухоро хурд набуд [11, 59]. Аз маълумоти мазкур ба хулоса омадан мумкин, ки Хучанд дар охири асри XIX-ибтидои асри XX дар байни шаҳрҳои Осиёи Миёна яке аз шаҳрҳои қалон маҳсуб меёфт. Ба ақидаи Н.Турсунзода, нақшаи нахустини шаҳр, ки дар он ҷӯйҳо, кӯчаҳо ва арки шаҳр нишон дода шудааст, соли 1866 аз ҷониби топографҳои рус омода карда шудааст [11, 59]. Он вақт майдони шаҳр ба 719 гектар, дарозии деворҳои он ба 11 км. мерасид [12, 199].

Бояд қайд кард, ки дар бораи ҳудуди Хучанд дигар муаррихон низ изҳори ақида кардаанд. Мувофиқи маълумоти академик Н.Н. Неъматов, аз охири асри XV то қарни XIX девори мудофиавии гирдогирди Хучанд ҳудуди 10,5 км-ро ишғол менамуд [7,4]. Мардумшиноси рус А.Е. Маджи дар мақолаи хеш ба маълумоти бостоншиносӣ ва муаррихон таъя намуда, дарозии девори шаҳрро 70 стадий, баробар ба 11 км. овардааст [2, 117]. Муаррихи тоҷик, профессор А.К. Мирбобоев дар рисолаи хеш «Муқаддимаи таърихи Хучанд» дарозии девори шаҳрро 9-10 км нишон додааст [5,52]. Ҳамин тавр, аз рӯи маълумоти дар боло овардашуда метавон хулоса кард, ки дарозии умумии девори Хучанд 11 км-ро ташкил мекард.

Н.Турсунзода қайд мекунад, ки ҳисори Хучанд дорои ҳашт дарвоза - “Қалъаи нав”, “Қозӣ”, “Хӯқанд”, “Черебек”, “Чуянҷӣ”, “Чорчироғ”, “Ўротеппа” (ё “Масҷиди Савр”) ва “Янгидарвоза” буд. Муаррих зикр кардааст, ки дар берун ва даруни дарвозаҳои шаҳр дӯконҳо, чойхонаҳо, устохонаҳои оҳангарӣ мавҷуд буданд. Дар дарвозаи Чуянҷӣ саллохона ва бозори говфурӯшӣ ва дар дарвозаи Ўротеппа бошад дӯкони рангрёзӣ чойгир буданд [11, 61]. Дарвозаҳои Хӯқанд, Ўротеппа ва Янгидарвоза Хучандро бо роҳҳои Фарғона, Уструшана ва Чоч мепайвастанд. Дарвозахоро бо майдони марказии “Чорроҳаи мардон”-и Панҷшанбе ва бозори Чоршанбе ба воситаи хиёбонҳои асосӣ мепайвастанд. Онҳо бештар аз 200 кӯчаву тангкӯча, чақар, обраҳа, зиёда аз 100 маҳаллаву гузарҳои даруни шаҳро ба ҳам васл менамуданд [12, 199-200]. Аз маълумоти муаррих хулоса намудан мумкин аст, ки дарвозаҳои Хучанд дар охири асри XIX- ибтидои қарни XX дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоӣ мардуми шаҳр хусусиятҳои хоси худро доро буданд. Пайваستшавии дарвозаҳо ба хиёбонҳои асосӣ ва майдони марказӣ нишон медиҳад, ки онҳо ҳамчун нуқтаҳои муҳими алоқаи иҷтимоӣ ва тичоратӣ хизмат мекарданд, яъне дарвозаҳо дар ташаккули ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ нақши калидӣ доштанд.

Мисли дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна Хучанд низ аз се қисм: арк (куҳандиз), шаҳристон ва работ иборат буд. Вобаста ба қисмати нахустини шаҳр - куҳандиз сухан ронда Н.Турсунзода, пеш аз ҳама, мавқеи чойгиршавии онро муайян намудааст. Соли 2019 мақолаи илмӣ-оммавии муаррих дар сомонии расмӣ шаҳри Хучанд таҳти унвони “Консепсияи бунёди музей - мамнуъгоҳи давлатии Хучанди бостон (куҳандиз бо арк (кремль), регистон, маҷмааи Хоҷа Камол” чойгир гардида буд [15]. Дар мақола ишора мешавад, ки манзараҳои ҳисор, диз, арк ва чойҳои ҷолиби дигари Хучанд дар «Туркестанский альбом» (1871) ва «Туркестанский сборник», (1880-1916) сабт шудаанд. Аз ҷумла, намои арк-кремль Хучанд дар сурати фотографияи аксбардор Н.Нехорошев, кишваршинос капитан П.Кривсов, ҳисори дусафа ва яксафаи шаҳр дар ғӯшаи шимолу шарқӣ ва соҳили чапи рӯди Сир дар расми графикаи Д.Вележев, шохсутунҳои масҷиди ҷомеи Шайх Маслиҳатдин дар силсилаи расмҳои рассоми размнигор В.В. Верешагин инъикос шуданд [15]. Дар мақола ба тадқиқоти визуалӣ ва тасвирии манзараҳои таърихӣ Хучанд диққат дода шудааст. Сабти тасвирҳо дар маҷмуаҳои илмӣ ва мусаввар, махсусан "Туркестанский альбом" ва "Туркестанский сборник," нақши муҳими ин манзарахоро дар таърихи шаҳри Хучанд намоиш медиҳад.

Аз ин маълумоти муаррих метавон хулоса кард, ки масъалаи топографияи таърихӣ, ҳосатан қисмати шаҳри Хучанд на танҳо тавачҷуҳи махсуси олимони рус, балки аксбардорон, кишваршиносонро низ ҷалб намудааст.

Дар рисолаи дигар Н.Турсунзода мавқеи чойгиршавии арки Хучандро чунин нишон медиҳад: “Қалъаи қадим - куҳандиз ба тоҷикӣ, ўрда ба забони муғулӣ-туркӣ дар мобайни қисми шимолии соҳилии Хучанд, 50 м. аз соҳили чапи дарёи Сир воқеъ буд...” [9, 339]. Сипас олим ба маълумоти академик Н.Н. Неъматов таъя намуда, қайд мекунад, ки ҳафрияи бостоншиносӣ имкон доданд, ки замони бунёди он на дертар аз асри VII то мелод муайян карда шавад [9, 339].

Муаррих дар натиҷаи таҳлили маълумоти бойгонӣ ва мардумшиносӣ ба хулоса омадааст, ки баъди забти Осиёи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар шаҳри Хучанд ҷорумин қисмати шаҳр бо номи “шаҳри нав” (қисмати руснишин-Т.Ш.) пайдо шудааст. Қисми мазкур дар мобайни самти шимолии шаҳр, наздикии дарёи Сир, ҳудуди майдони кӯҳнаи Регистон чойгир буд [9, 346]. Муаррих ба маълумоти омӯрӣ таъя намуда, ишора мекунад, ки дар соли 1893 дар ин қисми нави шаҳр 62 хона мавҷуд буда, дар он 366 нафар аҳоли зиндагонӣ мекард. Соли 1912 бошад, теъдоди хонаҳои истиқоматӣ ба 70 адад

расида, шумораи аҳоли ба 700 н. расидааст [11, 69]. Вобаста ба қисми чоруми шаҳр муаррих А.К. Мирбобоев низ дар асарҳояш равшанӣ андохта, онро “шаҳраки ӯрусҳо” ё “маҳаллаи русҳо” ном бурдааст [5, 378]. Олим як фасли алоҳидаи китобашро маҳз ба масъалаи мазкур бахшида ишора дорад, ки амалдорони рутбаи поёнтари ишғолгарони рус пас аз воқеаи моҳи майи соли 1866 он ҷойро маҳалли зисти доимӣ ихтиёр намуданд [5, 379]. А.К. Мирбобоев қайд мекунад, ки маҳалли руснишин масоҳати хурдро фарогир буда, ҳамагӣ 8803 мураббаъ саженро¹ ташкил меод ва амалдорони руси шаҳри Хучанд аз тангии шаҳрак норизоӣ изҳор мекарданд [5, 379].

Вобаста ба масъалаи мазкур муҳаққиқ қайд мекунад, ки яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми масоҳати шаҳр аз миқдори ҳавлиҳои истиқоматӣ (хоҷагиҳо) вобастагӣ дорад. Олим ба маълумоти бойгонӣ таъя намуда, қайд мекунад, ки аз рӯи ҳуҷҷати соли 1870 дар Хучанд 3606 хоҷагӣ (хонавода) мавҷуд буд [11, 68; 10, 93]. Ба масъалаи мазкур муаррихи дигар В.И. Бушков низ тавачҷуҳ зоҳир намуда, ишора дорад, ки Хучанд яке аз ноҳияҳои ба шумор меравад, ки дар он муносибатҳои иқтисодӣ ва тичорат ривҷ ёфта, дар соли 1870 Хучанд якҷоя бо деҳаҳои наздишаҳрӣ, аз ҷумла Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Ёва, Шайхбурҳон ва Пуличукур дорои 3580 хоҷагиро дарбар мегирифт [1, 128]. Чуноне ки мушоҳида гардид, вобаста ба теъдоди хоҷагиҳои Хучанд ва атрофи он маълумоти мардумшинос В.И. Бушков аз Н.Турсунзода каме тафовут дорад. Яъне В.Бушков шумораи хоҷагиҳо 26-адад камтар нишон додааст. Аммо ба таври умумӣ маълумоти ҳар ду олим доир ба ин масъала мувофиқат мекунад.

Бояд қайд кард, ки Н.Турсунзода доир ба масъалаи шумораи хоҷагиҳо тавачҷуҳ намуда, дар асоси маълумоти омӯрӣ зикр кардааст, ки дар соли 1888 зиёда аз 5700 хоҷагӣ мавҷуд буда, аз соли 1889 то соли 1893 теъдоди хоҷагиҳо аз 5672 ба 5805 адад расидаанд [11, 68].

Соли 1897 бори нахуст барӯйхатгирии аҳолии Русия гузаронида шуд. Н.Турсунзода ба натиҷаи рӯйхатгирии мазкур таъя намуда, қайд мекунад, ки дар Хучанд 6000 хоҷагӣ мавҷуд буд. Соли 1913 бошад, дар шаҳри мазкур 9430 хоҷагӣ ва 12375 оила мавҷуд буд [11, 68]. Н.Турсунзода масъалаи зиёдшавии хоҷагиҳоро натавон аз ҳисоби зиёдшавии табиӣ аҳоли, балки баъди оиладор, вафот ё бо розигии падар ба ҳавлии алоҳида баромадани писарон вобаста менамояд [11, 68].

Бояд қайд кард, ки дар осори Назирҷон Турсунзода дигар масъалаҳои, ки ба топографияи таърихӣ дахл доранд, низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, доир ба деҳаҳои наздишаҳрӣ, маҳаллаҳо ва хонаҳои истиқоматии мардум низ муаррих маълумот додааст. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқ дар атрофи шаҳр 7-деҳа-Пуличукур, Рӯмон, Шайхбурҳон, Кулангир, Унҷӣ, Ёва ва Қӯруқ ва Тоҷик мавҷуд буданд. Вобаста ба шумораи кӯчаҳо ва теъдоди аҳолии деҳаҳои атрофи шаҳр Н.Турсунзода дар рисолаи худ таблитсаи алоҳидаро овардааст:

¹ А.К. Мирбобоев 1 саженро баробар 72 см нишон додааст. (Муқаддимаи таърихномаи Хучанд.-С.379), аммо мувофиқи дигар маълумотҳо он ба 213,36 см баробар аст - https://www.google.com/search?q=%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0+%D1%81%D0%B0%D0%BD+%D0%B2+%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85&rlz=1C1GGRV_ruTJ1095TJ1095&oq=%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0+%D1%81%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD+%D0%B2+%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOdIBCTQ4NzkwaJBqN6gCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8 – санаи мурочиат 21.02.2024

№	Номгӯи деҳа ва кӯчаҳои наздишаҳрӣ	с. 1888		с.1905	
		кӯчаҳо	аҳоли	кӯчаҳо	аҳоли
1.	Пуличукур	92	305	102	918
2.	Румон	319	1200	384	3500
3.	Шайхбурҳон	93	465	102	918
4.	Кулангир	100	500	162	1500
5.	Унҷӣ	350	1390	448	4032
6.	Ёва ва Қӯрук	379	1700	407	3600
7.	Токҷӣ	-	-	24	217
	Ҳамагӣ	1333	5560	1629	14685

[11, 115].

Н.Турсунзода доир ба мавқеи ҷойгиршавӣ, ҳайъати этникӣ, шумораи маҳаллаҳо ва деҳаҳои наздишаҳрӣ маълумоти муфассал додааст. Муаррих дар асоси пажӯҳишҳои майдонӣ-саҳроии солҳои 60-уми асри XX анҷом дода хулоса мекунад, ки дар даруни шаҳри Хучанд 17 мазор бо дахмаҳои номдор ва беном ҷойгир буданд. Олим мазорҳои мазкурро ба мазорҳои қабл аз давраи исломӣ ва давраи баъди исломӣ тасниф намудааст. Мазорҳои Бобо Зирак, Қавс, Ҳазрати Каюмарси Одам, Озах, Найсувор ва ғайраро муаррих ба қатори мазорҳои қаблазисломӣ дохил мекунад ва мазорҳои Авлиёҳо, Шайх Низомиддини Валӣ, Ҳазрати Бобо Камолиддин, Шайх Маслиҳатдин ва ғайраро аз ҷумлаи ба мазорҳои баъдиисломӣ мешуморад [12, 201]. Вобаста ба мазорҳои Хучанд муаррихи дигари тоҷик А.К. Мирбобоев низ дар рисолаи худ маълумоти нодир овардааст [4, 17-23]. Маълумоти ҳар ду муаррих аз якдигар тафовути зиёде надоранд.

Таҳлили мазорҳо ва таснифи онҳо ба давраи қабл ва баъди исломӣ аз ҷониби Н. Турсунзода ва А.Мирбобоев нишон медиҳад, ки чӣ гуна мазорҳо бо таърихи динӣ ва фарҳангии минтақа алоқаманданд. Ин тақсимот барои фаҳмидани рушди динӣ ва фарҳангӣ дар Хучанд кӯмак мерасонад.

Дар миёнаи асри XIX дар Хучанд 200 масҷид, аз ҷумла 150 масҷиди маҳалла ё қавм барои адои намозҳои панҷвақта, 47 масҷиди ҷомеъ ва се намозгоҳ бо номҳои “Намозгоҳи Панҷшанбе”, “Намозгоҳи Чоршанбе” ва “Намозгоҳи Тубохон” амал мекарданд [12, 201]. Муаррих таъкид кардааст, ки он аз “хонақоҳ”-и меҳробдор - хонаи намозгузорӣ дар зимистон, “айвон” - хонаи намозгузорӣ дар тобистон, “таҳоратхона”, “ғуслхона” - ҳаммомҳои кӯчак ва “чиловхона” - утоқҳо барои нишастии мардум ҳангоми ғориғ будан аз намоз иборат буд [13, 68].

Мавҷудияти 200 масҷиди Хучанд дар миёнаи асри XIX ва таснифи онҳо ба масҷидҳои маҳалла ё қавм, масҷидҳои мадрасаҳо ва хонақоҳҳо, масҷидҳои ҷомеъ ва намозгоҳҳо шаҳодат медиҳад, ки медиҳад, ки Хучанд дар даврони мазкур ҳамчун маркази динӣ ва иҷтимоӣ хеле ғаёл будааст.

Ба мо маълум аст, ки дар қуруни вусто ва давраи нав бозор маркази пешаварӣ ва тичоратӣ ба шумор мерафт. Дар осори илмӣ Н.Турсунзода дар бораи бозор маълумоти ҷолиб мавҷуд аст. Яке аз бозорҳои асосии Хучанд чоршанбебозор ба шумор мерафт. Он дар шаҳристони Хучанд амал мекард. Мувофиқи маълумоти Н.Турсунзода, ҳар ҳафта дар рӯзи чоршанбе дар бозори пурчамбият хариду фурӯш ва намоиши амвол ва чинсҳо бо ширкати фурӯшандагон ва муштариёни зиёд барпо мегашт [12, 163; 11, 63]. Бахшҳои бозори чоршанбе аз растаҳои болопӯшида – “тимҳо”, майдонҳои кушод, корвонсаройҳои тахассусӣ бо сафҳои фурӯшгоҳҳо, дӯконҳо коргоҳҳои истеҳсоли маснуот иборат буд. А.К. Мирбобоев қайд мекунад, ки бозори Чоршанбе, ҳуди қалъа ва маъмурияти шаҳр дар

маҳалли собиқ Боғи ҳоким, алҳол кунчи шарқии меҳмонхонаи “Ленинобод” воқеъ буданд ва ин маҳалла аз маъмултарин марказҳои тиҷоратӣ ва сиёсии Хучанди куҳна махсуб ба шумор мерафт [5, 296].

Дигар бозори муҳим ва аз ҷиҳати масоҳат азим “Панҷшанбе” ном дошт. Сабаби номи “Панҷшанбе”-ро гирифтани бозор дар он аст, ки маҳз дар рӯзи панҷшанбе дар бозори мазкур савдои калон ба миён меомад. Бозор дар маркази қисмати шарқии шаҳр ҷойгир буд [11, 62]. Муаррих доир ба растаҳои заргарӣ, растаи атторӣ ва ғ. ба таври муфассал маълумот додааст [11, 62]. Умуман дар Хучанд зиёда аз 18-бозори хурди маҳаллӣ низ амал мекард.

Мавҷудият ва фаъолияти бозорҳои хурду калон шаҳодат медиҳад, ки Хучанд дар асри миёна ва давраи нав маркази муҳимми тиҷорат ва мубодила ба ҳисоб мерафт. Ин маълумот барои фаҳмидани сохтори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва аҳаммияти бозорҳо дар ҳаёти шаҳр кӯмак мерасонад.

Ҳамин тавр, профессор Назирҷон Турсунзода дар таҳқиқи топографияи таърихӣ шаҳри Хучанд саҳми арзанда дорад. Ӯ ҳамчун муаррихи хучандшинос масоили мазкурро аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ, бойгонӣ, оморӣ, этнографӣ ва маълумоти муҳаққиқони рус ба доираи таҳқиқ кашидааст.

Ба таври умум, тадқиқоти профессор Н. Турсунзода дар масъалаи таҳқиқи масоҳат, қисматҳои шаҳр, бозор, мазорҳои шаҳри Хучанд аҳаммияти муҳим дорад. Зеро муаррих маълумоти амиқ ва муфассалро дар бораи рушди шаҳр, сохтори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва таҳаввулоти топографӣ дар ихтиёри муҳаққиқон мегузорад. Ин таҳқиқот барои ҳифзи мероси таърихӣ, фаҳмидани рушди урбанистӣ ва таҳқиқоти оянда аҳаммияти калон дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Бушков В.И. *Население Северного Таджикистана: формирование и расселение* / В.И. Бушков – Москва, 1995. – 202 с.
2. Маджи А.Е. *К истории феодального Ходжента* //Материалы по истории таджиков и Таджикистана. Сборник 1-й. – Сталинабад, 1945. - С.111-144.
3. Маликов А.М., Умаров А.Ш. *Некоторые особенности исторической топографии Самарканда в XVII в.* /Поволжская археология. – Казань, 2022. - №4 (42). – С.206-214.
4. Мирбабаев А.К. *Историческое наследие Худжанда* /А.К. Мирбабаев. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 159 с.
5. Мирбобо А. *Муқаддимаи таърихи Хучанд* / А. Мирбобо. – Хучанд: Ношир, 2013. – 448 с.
6. Назирҷон Турсунов дар андешаи устодон, дӯстон, шогирдон ва мухлисон / Мураттибон Исомитдинов Ҷ.Б., Турсунов Б.Р., Шарипов М.М. – Хучанд: Ношир, 2022. – 404 с.
7. Негматов, Н.Н. *Ходжент. Основные этапы истории* / Н.Н.Негматов //Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С. 3-15.
8. Сухарева О.А. *Бухара XIX – начала XX в. (Позднефеодальный город и его население)* / О.А. Сухарева. – Москва: Наука 1966. – 327 с.
9. Турсунов Н. *Позднефеодальные поселения Худжанда, Истаравшана, Кандибадама, Исфары, Ашта, Пенджикента XVIII-начала XX вв.* / Соч. Т.2 / Н.Турсунов. – Худжанд: Ношир, 2018. – 779 с.
- 10.Турсунов Н.О. *Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII-начале XX вв.* / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 544 с.
- 11.Турсунов Н.О. *Сложение и пути развития городского и сельского населения Северного Таджикистана XIX-начала XX вв. (историко-этнографические очерки)* / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 301 с.
- 12.Турсунов Н.О. *Таърихномаи Хучанд (аз замони қадим то инқилоби соли 1917).* – Хучанд: Меъроҷ, 2012. – 352 с.

13. Турсунов Н.О. *Шаҳри офтобӣ* / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 160 с.
14. Турсунов Н.О. *История Худжанда* / Соч. Т. VII. – Худжанд: Ношир, 2022. – 924 с.
15. Турсунов Н.О. Консепсияи бунёди музей-мамӯъгоҳи давлатии Хучанди бостон (қуҳандиз бо арк (кремль), регистон, маҷмааи Хоҷа Камол. https://khujand.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=5052%3Amul&Itemid=182&lang=tg – санаи муроҷиат 21.02.2024.

REFERENCES:

1. Bushkov V.I. Population of Northern Tajikistan: formation and settlement / V.I. Bushkov - M., 1995. - 202 pp.
2. Maji A.E. From the History of Feudal Khujand // The materials of the history of Tajik and Tajikistan. The first collection. – Stalinabad, 1945. - PP.111-144
3. Malikov A.M., Umarov A.Sh. Certain Peculiarities of the Historical Topography of Samarkand Referring to the 17th century / Volga region archeology. - Kazan, 2022. -№4 (42). – PP. 206-214.
4. Mirboboev A.K. Historical Heritage of Khujand / A.K. Mirboboev - Dushanbe: Cognition, 1995. - 159 pp.
5. Mirbobo A. Introduction to the History of Khujand / A. Mirbobo. - Khujand: Publisher, 2013. - 448 pp.
6. Nazirjon Tursunov in the Opinion of Teachers, Friends, Students and Fans/ under the editorship of J.B. Isomitdinov, B.R. Tursunov, M.M. Sharipov. - Khujand: Publisher, 2022. - 404 pp.
7. Negmatov N.N. Khodzhen. Main Stages of History. //Research on the history and culture of Leninabad. - Dushanbe, 1986. – PP.3-15
8. Sukharev O.A. Bukhara Referring to the 19th – the Early 20th Centuries. (Late feudal city and its population) / O.A. Sukharev. – Moscow: Science 1966. - 327 pp.
9. Tursunov N. Late Feudal Settlements of Khujand, Istaravshan, Kondibodom, Isfara, Asht, Penjakent Referring to the 18th – the Early 20th Centuries / Compositions. V.2. / N. Tursunov - Khujand: Publisher, 2018. - 779 pp.
10. Tursunov N.O. Development of Urban and Rural Settlements of Northern Tajikistan Referring to the 18th – the Early 20th Centuries. / N.O. Tursunov. – Dushanbe: Irfon, 1991. – 142 pp.
11. Tursunov N.O. The Composition and Development Paths of the Urban and Rural Population of Northern Tajikistan Referring to the 19th and the Early 20th Centuries. (Historical and ethnographic essays) / N.O. Tursunov. – Dushanbe: Irfon, 1976. - 301 pp.
12. Tursunov N.O. The History of Khujand (from ancient times to the revolution of 1917). - Khujand: Meroj, 2012. - 352 pp.
13. Tursunov N.O. Sunny City. / N. O. Tursunov. - Dushanbe: Irfon, 1989. - 160 pp.
14. Tursunov N.O. History of Khujand/Essays. Vol. VII. – Khujand: Noshir, 2022.-924 p.
15. Tursunov N.O. The Notion of Building a Museum- State Reserve of Ancient Khujand (Kuhandiz with an arch (Kremlin), desert, Khoja Kamal complex. https://khujand.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=5052%3Amul&Itemid=182&lang=tg (date of appeal: 23.04.2024)